

UOT 82

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “ALTMİŞ YEDDİ İL SONRA” ƏSƏRİNDƏ MÜƏLLİF KİMLİYİ

Aysel R.ƏFƏNDİYEVƏ*

Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz xidmətləri olan Əhməd Ağaoğlunun bədii-publisistik irsində xatirələri mühüm yer tutur. Şuşadan pərvazlanan, Avropada təhsil alan ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı yazılar dərc edilsə də, onun 1936-cı ildə yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyini “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələri yetərinə araşdırılmamışdır. Məqalədə həmin əsər ətrafı təhlil edilərək dəyərləndirilmişdir.

Sözügedən xatirələr istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən orijinal bədii-sənədli nəsr örnəyidir. Altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüyi Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünü bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. Ə.Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər barədə dolğun təəssürat yaradan xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan əsərlər yeniyetmə və gənclərdə təhsilə, elmə marağı artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə sdaqət ruhunda tərbiyəsində, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrində önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, Qarabağ, xatirələr, patriarxal ailə, dünyəvi təhsil

Giriş. Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi, ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatında əvəzsiz xidmətləri olan Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) bədii-publisistik irsində xatirələri həm məzmunu, ideyası etibarını ilə, həm də sənətkarlıq məziyyətləri ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mütəfəkkir ədibin 1936-cı ildə (67 yaşında) – ömrünün sonlarında yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyini “Altmış yeddi il sonra” əsəri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Sözügedən xatirələr ilk dəfə “Kültür həftəsi” məcmuəsinin 1936-cı il 3-7-ci saylarında dərc olunmuş [1], daha sonra isə 1940-cı ildə müəllifin oğlu Səməd Ağaoğlu tərəfindən hazırlanmış “Babamdan xatirələr” [2] kitabında verilmişdir.

* Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi; aysel.efendiyeva92@gmail.com; ORCID ID: 0000-0003-4319-1655

Ə. Ağaoğlu irsinin, o cümlədən sözügedən xatirələrinin elmi nəşri, hərə-tərəfli tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifə-lərdəndir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamından sonra xalqımızın ictimai fikir tarixində iz qoymuş mütəfəkkirin şəxsiyyəti və ədə-bi-publisistik irsinə maraq artmış, onun həyat və yaradıcılığına dair çoxsaylı yazılar dərc edilmişdir [3; 4; 5]. Bununla belə, ədibin “Altmış yeddi il son-ra” adlı xatirələrinin yetərincə araşdırıldığını söyləyə bilmərik. Bu məqalədə sözügedən xatirələr tarixi-müqayisəli, analitik-nəzəri ədəbiyyatşünaslıq metodu əsasında araşdırılaraq dəyərləndirilmişdir.

Xatirələrdə müəllif kimliyinin ifadəsi. S. Ağaoğlunun üç bölmədən [S. Ağaoğlunun atasına aid xatirələri, Ə. Ağaoğlunun uşaqlıq və gənclik il-lərinə dair xatirələrindən parçalar, vəfatından sonra ölümü münasibətilə ya-zılmış yazılar] ibarət kitabının “Ön söz”ündə xatirələrin yaranması və ilk nəşri ilə bağlı diqqətçəkən məlumat verilir: “Babam xatiratını, bütün həya-tında müntəzəm bir surətdə tutduğu gündəlik notlarından təqib edərək yaz-mağa başlamışdı. Fəqət ancaq bir qismini ikmal edə bildi. Bu qisim kəndisi tərəfindən qələmə alınmış olduğu üçün böyük xatirat içində müstəqil qala-caqdır” [2, 5]. Yüksək bədii məziyyətləri və ictimai siqləti ilə seçilən, oxu-cunu həyəcanlandıran, düşündürən “Altmış yeddi il sonra” xatirələrini müəl-lif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sona çatdıra bilməmişdir.

Ə. Ağaoğlu xatirələrində ata-anasını, əmisini həyəcanla yad edir, məhəbbətlə xatırlayır, onların həyat və düşüncə tərzinə münasibətini gizlət-mir. Əsərin ilk cümləsindən xatirələrin qələmə alındığı dövrdə müəllifin sarsıntılar, sıxıntılar keçirdiyi, taleyin ona ard-arda vurduğu zərbələrin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Əks halda nəinki Azərbaycan, bütün Şərq tarixinə möhür vuran, həyat eşqinə, iradəsinə hər kəsin qibtə etdiyi, heyran qaldığı Ə. Ağaoğlu xatirələrinə bədbin, kədərli notlarla başlamazdı. Altmış yeddi yaş tamam olan müəllif ömür yoluna nəzər salır, yaşadıklarını bir-bir hafizəsində canlandırır, həyatının son çağlarında yalnız və sərsəm qalmasından gileylənir. Ə. Ağaoğlu əmisi Əli bəyin vaxtilə ona qocalmamasını məsləhət gördüyünü xatırlayır. “Mən o çağlarda amcamı anlayamazdım. Şimdi anlı-yor, kəndisinə haqq veriyorum. Arkama baxıyorum: Altmış yeddi yıl! Nə uzun, nə tükənməz yol! Fəqət əldə nə qaldı? Məhsul nə?

Püff!!!. Həm də pək uzun görünən bu altmış yeddi sənə şimdi mənim üçün göz yumub açma qədər bir şey!.. Dimağımın milyonda birini dol-durmayan kölgələr! Olub bitən hər böylədir. Bir hava, bir heç, bir yoxluq ki, xalq masallarında adı “bir varmış, bir yokmuş” dur!” [2, 63].

Əlbəttə, fəaliyyəti və əsərləri ilə həmişəyaşarlıq qazanmış böyük mü-təfəkkir Əhməd bəyin ömür yolu və yaradıcılığı ilə az-çox tanış olan oxucu

bu şikayətlərin haradan qaynaqlandığını yaxşı anlayır. Amma məsələ bununla da bitmir. O, uşaqları ilə maraqlanmayan, onları xanımının və böyük qardaşı Hacı Mirzə Məhəmmədin öhdəsinə buraxan atası Həsən bəy kimi həyat yolu seçmədiyinə heyfslənir, peşmanlığını dilə gətirir. Əhməd bəyin boy-buxunlu, yaraşlıq, azan oxuyan, fars dilini anlayan, Füzulidən şeirlər bilən, axundların vəzlərinə qulaq asan, ov şahinləri ilə quş ovlayan, ömründə bir dəfə Qarabağdan kənara çıxmayan, “qışı kəklikləri, turacları, qır-qovulları bol olan, Osmanlı sultanlarının da qışladığı Qarabağın bir guşəsində, yazı da min iki yüz metr yüksəkliyində dağın başına bir qartal kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşada keçirən” atası istədiyi vaxt Abdallar adlı bir kənddən aşığı dəstəsi gətirərək “Koroğlu”dan, “Aşığı Pəri”dən, “Əsli və Kərəm”dən mahnılar dinləyərək əylənərdi. Ə. Ağaoğlu bu hissələrin təsiri ilə sanki bir anlığa özünü unudur: “Böylə bir adam üçün düşünüləcək, üzüləcək nə var ki? Ah, kaş ki, məni də o böyütsəydi, kəndisinə bənzətsəydi!” [2, 65]. Heç şübhəsiz ki, bu sətirləri oxuyanlar fərqli fikirləşir: “Yaxşı ki, siz başqa yolu seçmişiniz”. Xatirələri mütaliə etdikcə oxucu Ə. Ağaoğlunun hissə qapılıra qapılıra həmin fikirləri yazdığının, elə onun özünün də bu çətin yolu seçmədiyinə heyfslənmədiyinə fərqi olmur: “Bilakis həyatın, ta ilk gündən məni içinə aldığı işgəncələrə minnətdarım. Çünki bütün ömrümə davam edən min türlü imtahanlara, keçirdiyim bu işgəncələr sayəsində təhəmmül edə bildim” [2, 117-118]. Əlbəttə, Əhməd bəyin yazdıqları oğlunu müctəhid kimi yetişdirmək arzusunda olan atasına qarşı övladın hirsli, hikkəsi olduğu, pis münasibət bəslədiyi anlamına gəlməməlidir. Əsərin gedişində də bu hissə olunur. O, atasını məhəbbətlə “çox təmiz və saf bir adam” – deyə yad edir.

Əhməd bəyin həyatını dəyişən, onu istiqamətlədirən isə Tezər xanım olur. 67 il sonra Ə. Ağaoğlu anasını belə xatırlayır: “Şimdi belə yüzünün incə xətlərini anarkən içimdən sızılar duyuyorum. Hələ Sarıcalı elinin ədası ilə söylədiyi hüznü, ələmlə ninnilər qulağımdan keçərək könlümü titrətiyor!” [2, 65]. Azərbaycan qadınlarının ailədə, cəmiyyət həyatındakı yeri və rolu haqqında publisistik nümunələr kifayət qədərdir. Lakin bədii-sənədli irs tariximizdə ana obrazının bu qədər məharətlə yaradıldığı ikinci publisistik nümunəyə rast gəlinmir. Müəllif əsərinin bu parçasının adını “Matriarxal ailə” qoysaydı, yəqin ki, heç kim təəccüblənməzdi. Oğlu Əhmədin həyatında ciddi dönüş yaradan Tezər xanımın çabalrı, nigarançılığı bizə Mirzə Şəfi Vazehin gənc M.F. Axundzadəyə tələyüklü tövsiyələrini xatırladır. Müəlliminin təkid və tələqlərindən sonra M.F. Axundzadə dünyəvi təhsilə yiyələnir, o, cəhalətin hökm sürdüyü mühitdən uzaqlaşır, meylini mütərəqqi ideyalara salır.

Atasının, qəbilə başçısı olan əmisi Mirzə Məhəmmədin ciddi-cəhdlə Əhməd bəyə ərəb və fars dillərini öyrədərək onu gələcəkdə din xadimi kimi görmək xəyallarının üzərindən onlarla “gizli bir mücadilə” aparən Tezər xa-

nım xətt çəkir. Ə.Ağaoğlu bir neçə cümlə ilə anasının xüsusiyyətlərini açıqlayır. “Anam axundlardan, mollalardan xoşlanmazdı. Şübhəsiz, o da dindardı, “Fatma köləsi” idi. Fəqət onun dindarlığı göçəbə bir Türkün səciyyəsinə uymuş bir imandı. O Allahı da, peyğəmbəri də və din adamlarını da gəzdiiyi və gördüyü ırmaqlar və dağlar kimi dupduru, apaçiq, bəzəksiz, düzənsiz görmək istərdi. Axundların, mollaların əcaib qiyafətləri, sarıqları, cübbələri, nalinləri xoşuna getməzdı: “Bunlar həp hiylə, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumun öylə görmək istəməm” deyərdi” [2, 67]. O, oğlunun dünyəvi təhsil alması, rus dilində öyrənməsi üçün gizləncə müəllim tutur, “ətəyindəki altın rus imperyalardan birisini qopararaq” müəllimin haqqını ödəyir. Beləliklə, Ə.Ağaoğlu hər gün qonşuları Kərbəlayı Bahar nənənin evinə gedərək orada rus dilində dərs öyrənməyə başlayır. Üç il Əhməd bəy gizli şəkildə bu dərslərə davam edir və rus dili ilə yanaşı hesab, tarix, coğrafiya elmlərini də öyrənir.

Ə.Ağaoğlu anasının təşəbbüsü ilə elə ilk fürsətdəcə Şuşada yeni açılmış altısinifli məktəbə qəbul imtahanlarını uğurla verir, imtahanın nəticəsinə görə onu birdən-birə 4-cü sinfə qəbul edirlər. Anasının sevincini müəllif belə xatırlayır: “O gün annəmə dünyalar verilmiş kimi oldu” [2, 71]. Nəhayət, anası Əhməd bəyin Şuşadan “Kərbəlaya, Nəcəfə nəzərdə tutulan yolunu Peterburqa və Parisə doğru çevirməyi” bacardı.

Xatirə boyu Ə.Ağaoğlu anasına münasibətini, tükənməyən məhəbbətini “ufaq, təfək, incə, zərif, həssas”, “məni gözünün bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli”, “sevgili annəciyim”, oxşayıcı səslə, mələk baxışlı ifadələri ilə təsvir edir.

Ə.Ağaoğlunun xatirələri müəllifin xarakterinin özünəməxsus cəhətlərinə bələd olmaq və onları dəyərləndirmək baxımından qiymətli mənbədir. Uzun və mənalı ömür yolu keçən Ə.Ağaoğlu “Altmış yeddi il sonra” xatirələrində uşaqlıq eşqini, unudulmaz hisslərini kövrək notlarla xatırlayır. “...ilk məhəbbətin acısını və bu itkinin ağrısını Əhməd bəy bütün ömrü boyu yaşamışdı. Əks halda, Çiçək xanımla Qarabağ yaylağında baş vermiş həmin gənclik macərəsini bütün incəliklərlə onilliklər sonra, artıq ixtiyar yaşında, Qarabağın yaylaqlarından çox-çox uzaqlarda yerləşən İstanbulda belə həyəcan və həssaqlıqla yada salmazdı” [5, 46]. Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin tanınmış araşdırıcılarından tarix elmləri doktoru Aydın Balayevin bu qənaəti də xatirə müəllifinin xarakterinə işıq salır, onun saf məhəbbətə sarsılmayan sədaqətini təsdiqləyir.

Mahir söz ustası Əhməd bəy ilk məhəbbəti Çiçəklə bağlı xatirəsinə maraqlı giriş edir: “Hələ yolda, köçü bir yağmur da tutarsa, gəl seyr et tabloyu! Hər şey bir-birinə qarışıyır, köpəklər havlayaraq yüklü dəvələrin topuqlarını ısıyırlar, inəklər, atlar, eşşəklər, kəmiklərinə qədər islanmış çocuqlar və qadınlar bir-birinə giriyor və bağırıyorlardı... Birazdan yağmur

diniyor, axşam günəşi ətrafdakı dağlar üzərinə altından bir yaşmaq atıyor, saf və bərraq hava çiçək kokusu ilə doluyordu” [2, 86].

Əsərdə adı kiçik bir epizodla çəkilən Çiçək obrazı oxucuda dərin və unudulmaz təsir buraxır. Əhməd bəy xatırlayır ki, “sevməyin bağışlanmaz bir günah” olduğu, “könlü dar bir zindan içində bağlayan” mühitdə bir-birlərinə sevgiləri barəsində bir kəlmə belə söyləməyə cəsarət etməmişdilər. Yazılanlardan hiss olunur ki, Çiçək Əhməd bəyə aşıqdır, onu bütün qəlbi ilə sevir, amma yazılmayan qaydalara da riayət etmək məcburiyyətindədir. Adı kimi gözəl, təmiz olan Çiçək Əhməd bəyi dərs dediyi erməni qızına qısqansa da, bunu üzə vurmur, sadəcə «Dərs verirkən yalnızımı qalıyordunuz?» [2, 87]- deyər soruşmaqla kifayətlənir. Çiçək hüquqsuzdur, savadsızdır, sadələvhdür, dərin məhəbbətlə sevsə də, onu bürüzə vermir, bir sözlə dövrün tipik qadın obrazlarını xatırladır.

Doğrudur, həmin dövrdə Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Ağabəyim ağa, Şahnigar xanım kimi mübariz qadın şair və sənətçilər var idi. Çiçək isə istər-istəməz böyük əksəriyyəti təmsil edən və M.F.Axundovun əsərlərində canlandırılan qadın obrazlarını yada salır. Belə ki, Ə.Ağaoğlunun xatirələrindəki Çiçək, M.Ə.Axundovun “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur” adlı komediya-sındakı Şərəfnisəni xatırladır. O da nişanlısı Şahbaz bəyin Parisə gedəcəyi təqdirdə, məclislərdə üzüaçıq firəng qızları ilə birlikdə oturub-duracağından, deyib-güləcəyindən əndişələnir.

Xatirələrin “Peterburqa doğru” hissəsində Ə.Ağaoğlunun yola salınması səhnəsi əsərin ən təsirli və düşündürücü parçalarındandır. Araba Əhməd bəyi uzaqlara—Peterburqa aparmaq üçün Topxana deyilən yerdə gəzləyir. Ə.Ağaoğlu qohum-əqrəbası ilə görüşür, növbə anasına çatır. Müəllif yazır:

“Oğlum, get. Allah yardımçın olsun. Amma mənə bu andı iç: Söylə ki, annə, əgər mən bir xristian qızı ilə evlənirsəm bu məmələrimdən əmdiyim süd mənə haram olsun!”...

... Mən o qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlıyor, həm annəmi qucaqlıyor və həm də arabayı unudaraq, məmələri üzərindəki başımı qaldırmadan, duruyordum.

Annəm incə səsiylə, haydi oğlum, bizi bəklıyorlar, dedi, and iç!

İçiyorum, dedim.

“Hayır, dediyim kimi iç!”

Onun sözlərini eynən təkrar etdim. O da son kərə olaraq alınımdan öpdü” [2, 89]. İlk baxışda mövhumatın, cəhalətin hakim olduğu bir mühitdə yaşayan Tezər xanımın bu addımı müəyyən mübahisə doğura bilər. Lakin o, “Fatma köləsi” olsa da, zəkaldır və lazımı məqamda fikirlərini necə ifadə edəcəyini, oğluna hansı söz və hərəkətlərlə dərinə təsir edəcəyini bilir. O,

din pərdəsi altında min bir oyundan çıxan bəzi axundlardan, mollalardan fərqli olaraq, islami dəyərlərə sayğı ilə yanaşır və göründüyü kimi, bu dəyərlərin təəssübkeşi kimi davranır. Ə.Ağaoğlu isə anası ilə son görüşündəki bu andına ömrünün sonunadək sadıq qalır.

Ə.Ağaoğlu Peterburqda səhər və axşam samovar çayı da daxil iyirmi rubla kiçik bir mənzil kirayələyir. Kirayə verən ailənin üzvləri Əhməd bəyin milliyətini öyrəndikdə indiyə qədər türk tələbə ilə rastlaşmadıqlarından xeyli təəccüblənirlər.

Ə.Ağaoğlu Peterburq həyatından, bir tədbirdən bəhs edərkən xatırlayır: “Salonda otuz beş, qırx qədər gənc vardı. Fəqət yalnız üçü türk və tardı. Qalanı erməni, gürcü, ləzgi və sairə idi. Bizi görür-görməz həpsi ayağa qalxdılar, bizə doğru qoşdular. Həpsi ayrı-ayrı əlimi, həqiqi bir sevinci ifadə edən bir hərərlə, sıxdılar. Qurbət nə həzin şeydir, nə yaxınlaşdırıcı və sevindirici bir amildir! O dəqiqədə aramızda türklük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik filan yoxdu. Həpimizi birləşdirən müştərək Qafqaziyalılıq vardı” [2, 100].

Əhməd bəy Texnoloji İnstitutun bütün imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verdikdən sonra sonuncu – cəbr imtahanına daxil olur. Lakin sualları dərhal və ətraflı cavablandırmasına baxmayaraq, imtahan götürən müəllimin qəzəbinə tuş gəlir. Belə ki, yəhudilərə qərəzli münasibət bəsləyən professor onu da yəhudi sanaraq verdiyi cavabı doğru saymır və nəticədə Ə.Ağaoğlu İnstituta qəbul edilmir. Bu haqsızlıqla ömrü boyu barışmayan on doqquz yaşlı gənc Parisə yollanır. “Mənə qarşı işlənən haqsızlıq, mənə yaxıb qovuruyordu...Hiddətim o dərəcədə idi ki, bütün Rusiyanı bir bardaq su içində boğmağa hazırdım... Xeyr, xeyr, mən burada qalamam... Parisə gedəcəyəm. Orada oxuyacağım; oranın darülfünunu bitirəcəyəm və bu surətlə həm ruslardan yaxıcı bir öc alacağım və həm də izzəti-nəfsimi əzəmi dərəcədə tətmin etmiş olacağım” [2, 103]. Əhməd bəy Parisə getdikdən qısa zaman sonra maddi çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələ burasındadır ki, o, həyatının bu ən ağır vaxtlarında da yazdığı məktublara uzun müddət doğma şəhərdən cavab gəlməyəndə, cibində pulu-parası bitdikdə, ac-susuz, “gözləri təəhssürlə yolda” qalanda da doğmalarından küsmür, incimir. Qaldığı evin sahibəsi kirayə haqqını aylarla ödəyə bilməyən Əhməd bəyi ehtiyac ucbatından mənzildən çıxarmaq qərarına gəlir. Ə.Ağaoğlu onun gözlərinə “qurtarıcı mələk kimi gözükmən” evin sahibəsindən razılıq alır və “çatı altındakı boşluqda” yaşamağa davam edir. Düz üç ay dar, qaranlıq, həşəratlarla dolu olan bu yerdə qalmaq məcburiyyətində olan gənc Əhməd qidalanması da ürəkaçan deyildi. Gününü sadəcə baqqaldan nisyə aldığı çörək-pendir yeməklə və südlü qəhvə ilə keçirərdi. Gecələr isə bir tərəfdən düşüncələr onu rahat buraxmaz, digər tərəfdən də müxtəlif həşəratlar rahat yatmasına mane olardı. Səhərin açılmağını səbirsizliklə gözləyən gənc dan yeri aydınlanan kimi cəld yatağından

qalxar, qəhvəsini içər-içməz, kitablarını qoltuğuna alaraq özünü küçəyə atardı. Əhməd bəy Qarabağdan məktub almadığına kədərlənir, sıxılırdı: “Məni bilxassə mütəəssir edən ailəmin məni unutmuş olmasıydı. Nasıl oldu da aylarca xatırlamadılar?” [2, 118]. Sonralar - 1929-cu ildə bir dostu ilə Parisə səfəri zamanı tam əlli il əvvəl bu şəhərdə keçirdiyi ağır günləri xatırlayan Ə. Ağaoğlunun gözləri dolur, dostu onun bu sualının cavabını izah etməyə çalışır: “Bizim məmləkət sənə gəlincəyə qədər, təhsil üçün yalnız Kərbəlaya və Nəcəfə övlad göndərirdi. Onlara da sənədə bir kərə ziyarətçilər vasitəsilə para göndərilirdi. Çünki tələbə imamın ravzası civarındakı bir mədrəsəyə yerləşir və imamın otağından iaşəsi təmin edilirdi. Kimsə onları nə düşünür, nə arardı. Səninkilər Parisin bir qiyamət olduğunu nə bilsinlər? Zənn etmişlər ki, burası da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat dururlarmıydı?” [2, 118]. Əhməd bəy də vaxtı ilə onun məktublarına niyə cavab verilmədiyinə, niyə pul göndərilmədiyinə, bu səbəbdən də o zaman dərindən kədərləndiyinə aydınlıq gətirir və əslində valideynlərinə bəraət qazandırır: “Bəlkə də doğru bir mütaliə. Fəqət eyvah ki, bu xüsusu təhqiq etmədim. Çünki Qafqaziyaya avdət etdiyim zaman həm zavallı annəmi, həm babamı, həm amcamı ölmüş buldum” [2, 118].

Xatirələr, müəllifin müəllimi, dünyaşöhrətli fransız filosofu, tarixçi və filoloq Ernest Renanın dərs günü zamanı baş verən olaylarla bağlı aşağıdakı qeydləri ilə bitir: “Rue des Ecoles” zəngin landolarla (dörd təkərli fayton-A.Ə.) dolmuşdu. Sordum: Nə var?

Dedilər ki, Renanın dərs günüdür. Parisin ən yüksək və ən şux bəyləri və xanımları ustadı dinləməyə gəlmişdilər...Ustad Firdovsidən bir şeir oxuyub, kəlmələrini təşrih ediyormuş. Girdiyim zaman “gül” kəlməsinin uzun əsrlər davam edən sərgüzəştlərini nəql ediyordu.... Bayıldım. Yarım etibarən müntəzaman davam edəcəyəm. Sordum: - Əcaba, böylə bir şey türkcə üçün də varmıdır?...” [2, 121-122]. Bu sətirlərdən sonra S. Ağaoğlu əlavə edir: “Babamın kəndi əl yazısı ilə yazdığı xatirələri buraya qədərdir. Budan ötəsinə davam etmədi. Ölümündən iki ay əvvəl mənə bu son sətirləri oxuduqdan sonra, artıq buraxacağam, dedi. Xatirələrin içində bunalmaq məni sonsuz dərəcədə mütəəssir ediyor. Məndən sonra sizlər dəftərimdən təqib edə-rək yazarsınız” [2, 122]. Təbii belə bir sual yaranır: S. Ağaoğlu atasının dediklərini həyata keçirə bildimi? Qısaca desək, yox! Amma bunun ciddi və obyektiv səbəbləri olduğunu düşünürük. Səməd Ağaoğlunun bu kitabın nəşrindən sonra Türkiyənin ictimai-siyasi həyatındakı coşqun fəaliyyəti bu işin davam etdirilməsinə mane ola bilərdi. Müxtəlif səbəblərdən Ə. Ağaoğlunun ünvanını tez-tez dəyişməsi onun arxivinin də köçürülməsinə, tam, səlhiqəli saxlanılmasına çətinlik yaradırdı. Ehtimal ki, əlyazmaların bir qismi itmiş, yaxud yanmışdır. Türkiyədə böyük və maraqlı memuarları ilə ad-san çıxarmış S. Ağaoğlu isə xatirələrini yazmaqla həbsxana illərində daha fəal məşğul

olmuşdur. Bu barədə S.Ağaoğlu həbsxana illərini xatırlayaraq yazır: “Burada otuz qədər arkadaşımın arasında günümün bir saatını onlarla dərhləşərək, qalanını da ta çocuqluğumdan bu yana yaşadığım illəri xatırlamaqla keçiriyorum. Gələcəyə aid heç bir xəyalım yox. ...Bu avara boşluğu bir az olsun doldurmaq üçün nə yapmalıyım- deyə düşündüm. Yaxamı keçmişin xatirələrindən qurtaramadığıma görə onları yazaraq oyalanmazmıyım? Şu da var. Bir həyatı yapan çeşidli olaylar insanın ruhunda tortular (qalıqlar-A.Ə.) buraxır. Xatirələri kağızlara tökmək bu tortuları təmizlər, yeni bir havanın sərinliyi duyulur, bu da bəlkə yeni bir həyata başlanğıc olur” [6, 8].

Nəticə. Sonda fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, müəllif “Altmış yeddi il sonra” adlı əsərini bitirə bilməsə də, bu xatirələr istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən orijinal bədii-sənədli nəsr örnəyidir. Altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüyü Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünün bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. Bu yazılar Şuşadan pərvazlanan, Avropa mühitində yetişən bir şəxsin məşəqqətlərlə, macərəlarla, mücadilələrlə dolu taleyi, eyni zamanda çoxşaxəli və fədakar fəaliyyəti haqqında ibrətamiz həyat hekayəsi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə, fərqli cəmiyyətlərdə cərəyan edən hadisələr, onların iştirakçıları barədə maraqlı salnamə kimi də zəngin təəssürat yaradır.

Ə.Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər barədə dolğun bilgiler verən xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan əsərlər yeniyetmə və gənclərdə təhsilə, elmə marağı artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyəsində, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrində önəmli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ahmet. Altmış yedi yıl sonra. // “Kültür haftası” dergisi, 1) 29 ikincikanun (yanvar) 1936, sayı 3, s.42, 58; 2) 5 şubat 1936, sayı 4, s.62, 80; 3) 12 şubat 1936, sayı 5, s.82; 4) 19 şubat 1936, sayı 6, s.102; 5) 26 şubat 1936, sayı 7, s.122, 126.
2. Ağaoğlu Ahmet. Altmış yedi yıl sonra.// Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. - Ankara: - 1940, - s. 61-122.
3. Ağaoğlu Əhməd bəy. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri [Atatürkə iki məktub]. - Bakı: Çapar Nəşriyyat evi, - 2019, - 124 s.
4. Axundova Nigar. Biz Əhməd bəyin ata-baba yurdu Şuşanın xatirələri, nəğmələri ilə böyümüşük. // Şərq.az, 02.05.2019. URL: <https://sherg.az/axiv/67848>.
5. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fə dai və yorulmaz millət qurucusu (1869-1939). - Bakı: JekoPrint Çap Evi, - 2021, - 508 s.
6. Ağaoğlu Samet. Hayat Bir Macera! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları. İstanbul: Kitab yayınevi, 2003, 176 s.

АВТОРСКАЯ ЛИЧНОСТЬ АХМЕДА АГАОГЛУ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕСТЬДЕСЯТ СЕМЬ ЛЕТ СПУСТЯ»

Айсель Р.ЭФЕНДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Воспоминания Ахмеда Агаоглу, внесшего неоценимый вклад в литературно-культурную, общественно-политическую жизнь Азербайджана и Турции, занимают важное место в его художественно-публицистическом наследии. Хотя о жизни и творчестве описанного и возмужавшего в Шуше писателя с европейским образованием опубликовано много материалов, его мемуары «Шестьдесят семь лет спустя», которые он начал писать в 1936 году, но так и не закончил, недостаточно исследованы. В данной статье подробно анализируется и характеризуется это произведение.

Эти мемуары как по своему содержанию, так и по художественному мастерству являются образцом художественно-документальной прозы. В центре повествования шестидесятисемилетнего мыслителя – его детство, отрочество и ранняя юность. В этом контексте он представил авторскую личность, написав о своем окружении в Шуше, о своей полной лишений жизни в Тифлисе, Петербурге и Париже, иными словами, создал свой собственный художественно-документальный образ. Воспоминания, дающие полное представление о факторах, повлиявших на становление А.Агаоглу как личности, его жизненный путь и борьба за существование, важны и в плане знакомства с общественно-политической атмосферой описываемого периода. Подобные произведения повышают интерес подростков и молодежи к образованию и науке, играют важную роль в их воспитании в духе верности национально-духовным ценностям, в становлении их, как достойных граждан.

Ключевые слова: Ахмет Агаоглу, Карабах, воспоминания, патриархальная семья, светское образование

AUTHOR'S IDENTITY IN AHMAD AGAOGU'S "SIXTY SEVEN YEARS LATER"

Aysel R.EFENDIYEVA

SUMMARY

Memories of Ahmad Agaoglu, who made invaluable contributions to the literary-cultural, socio-political life of Azerbaijan and Turkey, occupy an important place in the literary-journalistic heritage. Although many articles have been published about the life and work of the European-educated writer who came out from Shusha, his memoirs, "Sixty seven years later", which he began to write in 1936, but could not finish it, have not been sufficiently researched. In this article, this work is examined and evaluated in detail.

These memoirs are an original model of fiction-documentary prose, both in content and literary design. The sixty-seven-year-old thinker looked back at his childhood, adolescence, and early youth in the twilight of his life, and in this context, he presented the identity of the author by writing about the environment in Shusha, where he grew up, and his life in Tbilissi, St. Petersburg, and Paris, in other words, he created his own literary and documentary image. Memories that give a complete picture of the factors that influenced the formation of A.Agaoglu as a person, the definition of his life path and the path of struggle, are also important in terms of getting to know the socio-political scenery of the described period. Such works increase the interest of teenagers and young people in education and science, play an important role in their upbringing in the spirit of loyalty to national and spiritual values, and in their development as worthy citizens.

Keywords: Ahmet Agaoglu, Karabakh, memories, patriarchal family, secular education